

Десятинна церква: двісті років археологічних пошуків і надбань

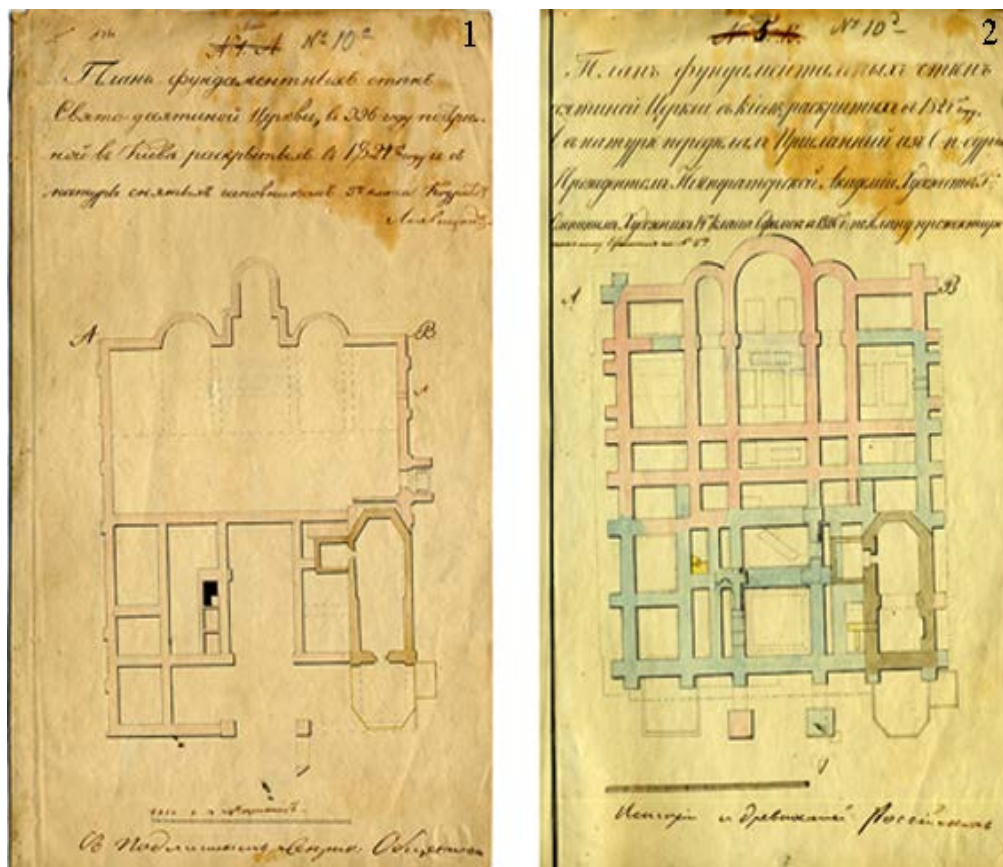
Церква Богородиці Десятинна – перший кам'яний християнський храм Київської Русі, розташований у самому центрі давнього Києва. Його було споруджено наприкінці X ст., невдовзі після хрещення Русі, князем Володимиром. Історія цієї церкви повною мірою віддзеркалила величні й складні, а іноді й трагічні, етапи життя міста та формування й розвитку українського народу.

У грудні 1240 року під час штурму Києва монголо-татарським військом церква, за літописною звісткою, зазнала серйозної руйнації. Залишки стін її південно-західного кута було включено до об'єму невеликої церкви Святого Миколи Десятинного (згодом Різдва Богородиці), яка функціонувала в XVII – на початку XIX ст. У цей період ніхто із сучасників не мав ніякого уявлення, який вигляд і розміри мала давня церква.

Першим, хто вирішив з'ясувати це питання, став київський митрополит Євгеній (Болховітінов). Працюючи над своєю книгою «Описание Киево-Софийского собора» (вийшла друком у 1825 році), він надумав дослідити фундаменти Володимирової церкви. Дата початку археологічного вивчення Десятинної церкви була занотована Максимом Берлинським у його щоденнику 28 вересня 1823 року: «С Евгением у Десятинной начал копать». Жодні результати цих розвідувальних робіт не були оприлюднені, але їх головний підсумок відомий – вони засвідчили велику перспективу масштабних досліджень давніх фундаментів, що й було реалізовано наступного року.

7 жовтня 1824 року було розпочато повномасштабні розкопки Десятинного храму, які стали початком систематичного археологічного вивчення не тільки цієї церкви, але й усього давнього Києва. За ініціативи, керівництва й фінансової підтримки митрополита Євгенія, робочий колектив у складі К. Лохвицького, М. Берлинського і настоятеля храму М. Кочеровського майже повністю розкрив залишки стін і фундаментів споруди. Завдяки цьому К. Лохвицьким був

складений перший план найдавнішої церкви (іл. 1: 1), виявлено багато зразків внутрішнього оздоблення й декору (настінні і напольні мозаїки, уламки фресок і мармурових різьблених плит; мармурові бази, капітелі й уламки колон), кілька давніх поховань.

Іл. 1. Плани розкопаної Десятинної церкви
К. Лохвицького 1824 року (1) і М. Єфимова 1826 року (2)

У цей час до Києва приїхав відставний поручик Олександр Анненков, який висловив бажання власним коштом побудувати нову велику Десятинну церкву. У зв'язку із цим постало питання уточнення плану давньої споруди для створення проекту нової. Для виконання цього завдання до Києва з Санкт-Петербурга було відряджено фахового архітектора, випускника Академії мистецтв Миколу Єфимова. Такий крок був цілком схвалений митрополитом Євгенієм, натомість К Лохвицький і О. Анненков були незадоволені їх новою роллю помічників молодшого за віком і нижчого за чином згідно «табеля про ранги» керівника нових розкопок Десятинної церкви.

Вони тривали з 28 травня по 19 жовтня 1826 року. Найголовнішим підсумком того польового сезону став новий план давньої церкви, який був більш точним і детальним (іл. 1: 2). Завдяки плану М. Єфимова сучасні дослідники мають інформацію про ті частини фундаментів і стін церкви кінця X ст., які було втрачено невдовзі після цих розкопок, при будівництві нової церкви. Розголосу набули й два поховання в кам'яних саркофагах, знайдені біля північної стіни і в південній галереї церкви.

У 1828–1842 роках відбулося, за проектом В. Стасова, будівництво нового храму. При прокопуванні його фундаментних ровів у 1828 році О. Анненков одноосібно здійснював «окончательное открытие остатков древностей».

Розкопки 1820-х років мало нагадують сучасні: методика їх проведення і фіксація результатів були, за сучасними стандартами, дуже низькими, що призвело до безповоротної втрати значної кількості наукової інформації. Але тоді ці стандарти тільки зароджувались, а частина дослідників Десятинної церкви – К. Лохвицький, О. Анненков – не мали не тільки досвіду, але й базових знань та відповідної освіти.

Утім, завдяки старанням митрополита Євгенія та М. Єфимова вдалося з'ясувати, що стінову кладку церкви кінця X ст. було зведено в техніці так званого прихованого ряду, при якій одні ряди цегли в кладці виходили своїми торцями на зовнішню площину стіни, а інші не виходили й були закриті шаром розчину й тиньком. Також було зафіксовано, що серед будівельних матеріалів було використано кілька різних порід каменю.

У 1826 році було знайдено великий «мозаїчний килим» розміром 175×102 см (реставрований), який прикрашав підкупольний квадрат храму (іл. 2), інші ділянки підлоги, оздоблені мозаїкою, кам'яними пірофілітовими плитами й керамічними плитками, вкритими різнокольоровою поливою. На уламках фресок збереглися фрагменти зображень постатей святих – голови янгола, простягнутої кисті руки та руки, що тримає свиток.

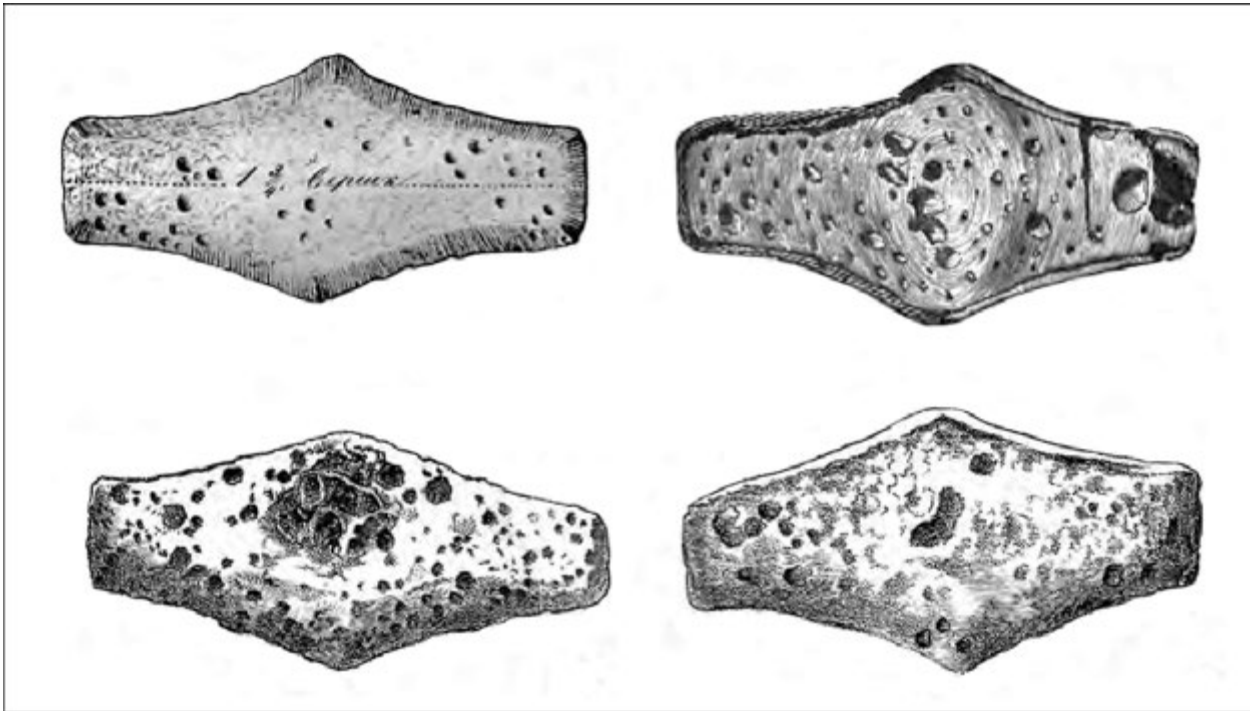
Іл. 2. Ділянка мозаїчної підлоги Десятинної церкви (реставрована), виявлена під час розкопок 1826 року

Один із розкопаних у 1826 році кам'яних саркофагів був орнаментованим. Його стінки і двоскатний дах прикрашено різьбленими християнськими символами та орнаментом – хрестами, кипарисовими гілками, плетеними медальйонами з розетками. Це єдиний взірець пірофілітової орнаментованої гробниці для території Русі (іл. 3).

Іл. 3. Різьблений кам'яний саркофаг з розкопок Десятинної церкви 1826 року

Серед інших, унікальних для того часу, знахідок – чотири шестикутні срібні грошові зливки київського типу вагою близько 160 г кожна, виявлені в 1826 і 1828 роках. Свідчення про них (опис, вага, зображення, атрибуція як грошової одиниці давньоруського часу) стали першими опублікованими, що, зрештою, зумовило й саму назву цього типу гривень – «київські» (іл. 4).

Іл. 4. Срібні грошові зливки – гривні київського типу з розкопок Десятинної церкви 1826 і 1828 років

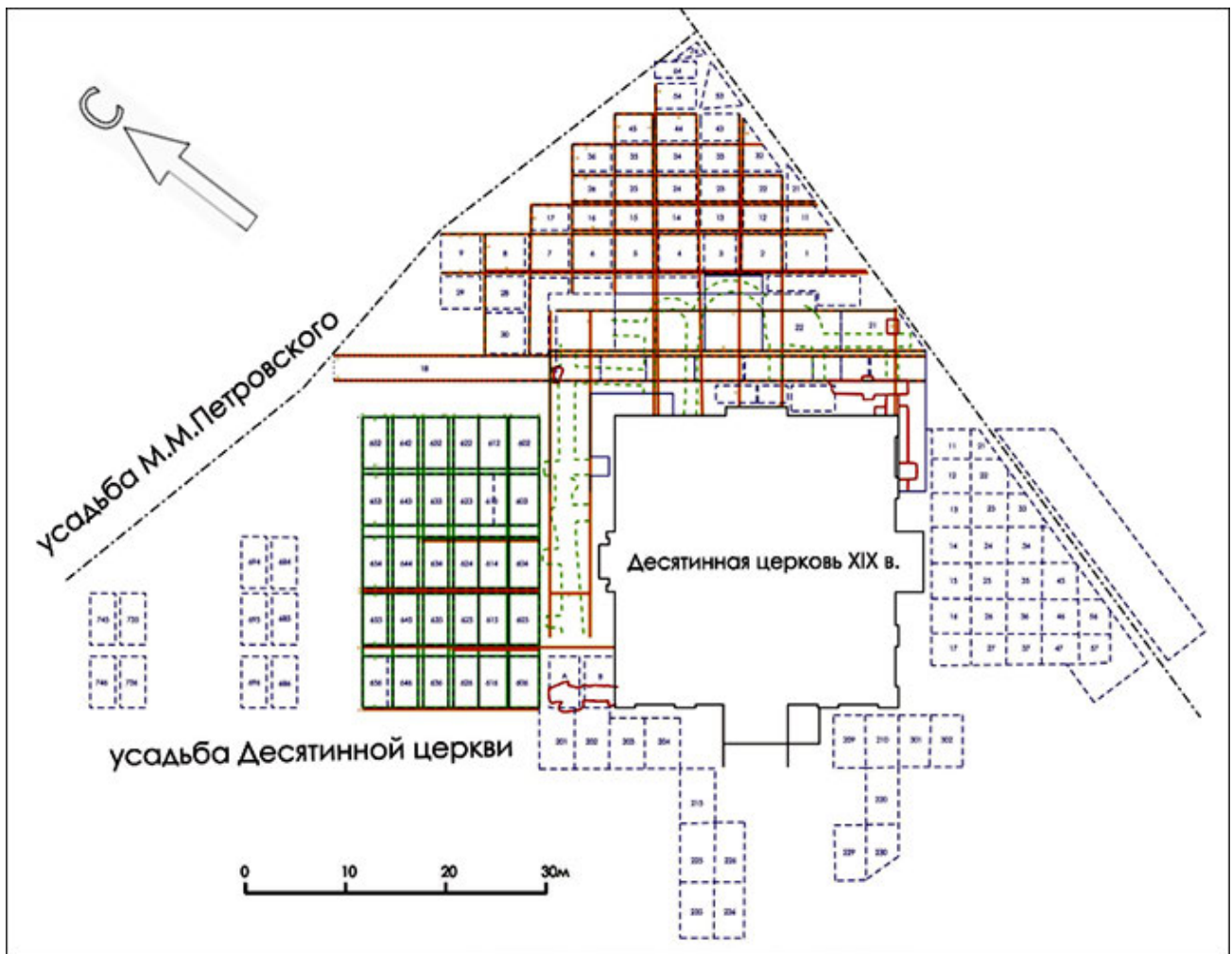
Серед сотень інших знахідок – монети, культові предмети – особистого благочестя (натільні хрестики, хрести-енколпіони), кам'яні іконки, уламки металевих шат ікон, фрагменти церковних освітлювальних приладів (панікадил, лампад, вітварних світильників, свічників). Завдяки кольоровим малюнкам М. Єфимова, ми маємо зображення близько півсотні речей, виявлених при розкопках 1826 року.

Більшу частину знахідок з розкопок Десятинної церкви 1820-х років з різних причин втрачено. Серед збережених артефактів цих досліджень більшість нині зберігається в Національному заповіднику «Софія Київська» (НЗСК).

У 1907 році Вікентій Хвойка розпочав дослідження в саду садиби Петровського (зараз – територія Національного музею історії України: НМІУ).

Численні знахідки об'єктів і предметів різних епох під час цих робіт вказали на великі перспективи розкопок на Старокиївській горі. У Санкт-Петербурзі було затверджено багаторічну програму археологічних досліджень Києва. У її рамках у 1908–1912, 1914 роках у садибі Десятинної церкви на широкій площі відбулися розкопки під керівництвом Дмитра Мілеєва.

Дослідження охопили територію навколо Десятинної церкви XIX ст. Уся доступна для розкопок площа була поділена сіткою на «квадрати» («ями»), як правило прямокутної форми, кожен з яких отримав свій номер. Між «квадратами» залишали бровки завширшки 0,3–0,4 м для фіксації стратиграфії (іл. 5; 6).

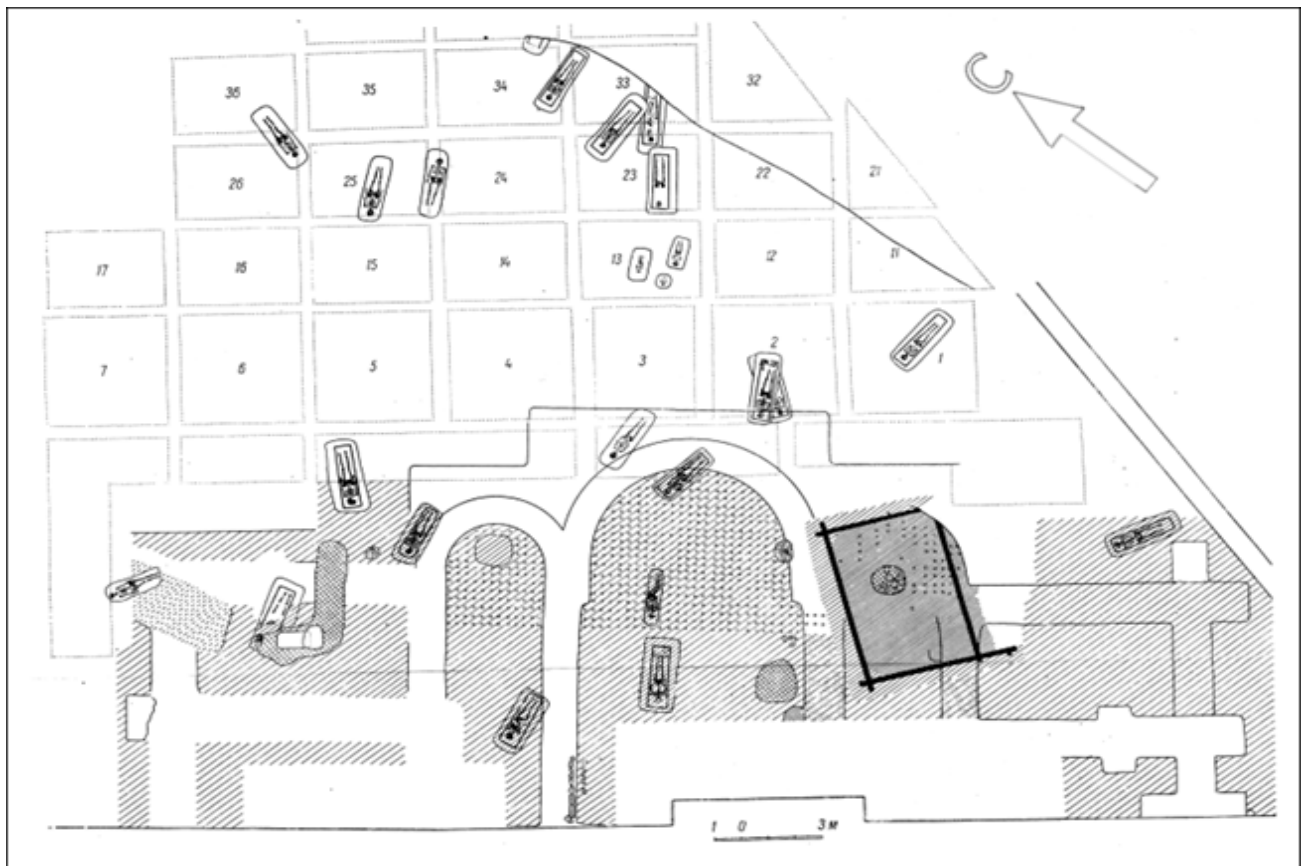
Іл. 5. Схема сітки квадратів розкопок Д. Мілеєва 1908–1912 років, за Д. Йолишиним

Іл. 6. Початок розкопок Д. Мілеєва біля Десятинної церкви в 1908 році

Культурні нашарування виймалися штиками, з фіксацією планів ям на певних глибинах. Фотографій процесу цих розкопок збереглося не так багато, але вціліли польові щоденники (їх виявили лише наприкінці ХХ ст.), які містять переважно графічну (кроки планів, стратиграфічних розрізів) інформацію. Дмитру Мілеєву допомагав Сергій Вельмин, який у 1913–1914 роках уже самостійно проводив дослідження в Києві. Раптова смерть Д. Мілеєва в 1914 році і початок Першої світової війни перервали розкопки Десятинної церкви.

Серед найбільш вагомих результатів розкопок початку ХХ ст. – виявлення рову Старокиївського городища Х ст., фіксація кількох десятків язичницьких поховань курганного могильника і кількох сотень поховань цвинтаря церкви Різдва Богородиці XVII–XVIII ст., дослідження фундаментних ровів і фундаментів апсидної частини давньої церкви (іл. 7), її північної стіни й північно-західного кута, розкриття залишків розташованого поруч «південного» палацу кінця Х ст.

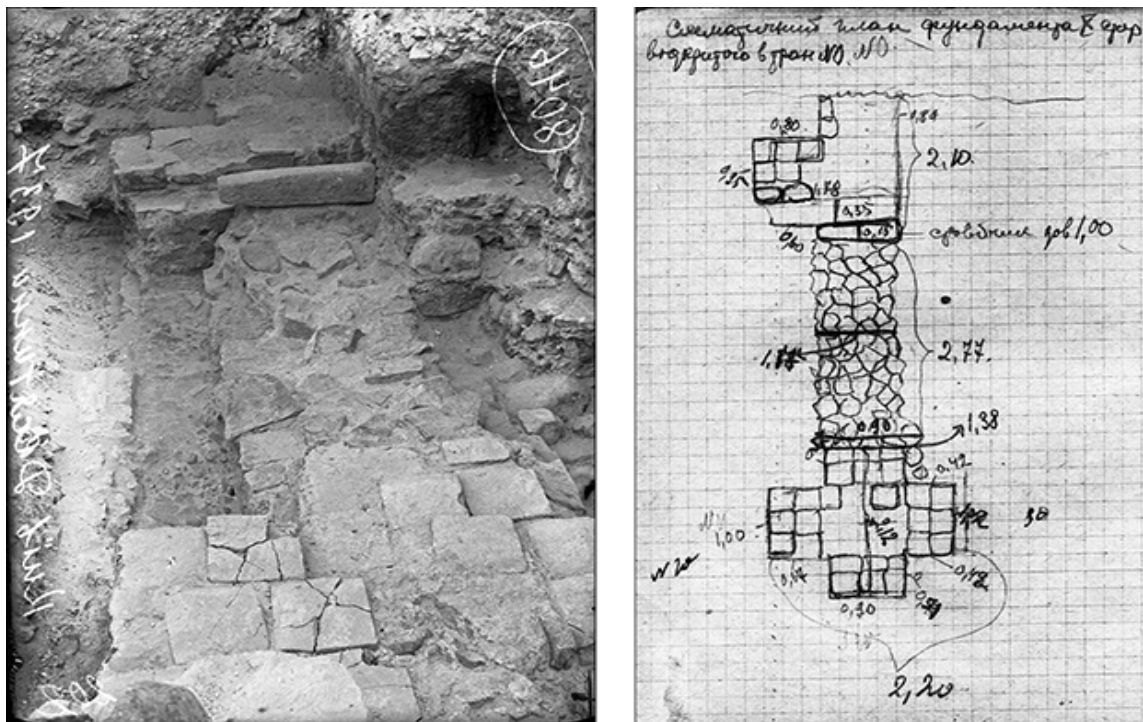
Іл. 7. Апсидна частина Десятинної церкви та язичницькі поховання, досліджені Д. Мілеєвим у 1908–1909 роках, за М. Каргером

Більша частина знахідок із цих розкопок була передана до Санкт-Петербурга, частина зберігається в НМІУ. Сучасні дослідники активно вивчають науковий доробок розкопок Д. Мілеєва.

У другій половині 1930-х років відбувся новий етап у вивченні Десятинної церкви. На Старокиївській горі в колишній садибі Петровського (вул. Володимирська, 2), поряд із церквою, у 1936–1937 роках вела дослідження Київська археологічна експедиція Інституту історії матеріальної культури АН УРСР на чолі з Теодосієм Мовчанівським. У складі експедиції працювали науковці Ф. Копилов, В. Гончаров, Г. Зацепіна, Н. Байорис, М. Ткач (антропологія), Ю. Павлович (художник) та інші. Ними виявлено багато археологічних об'єктів та знахідок від доби трипільської культури до пізнього середньовіччя. Серед них – поховання черняхівської культури III–IV ст. н.е., так зване «капище», повторно розкрито після розкопок В. Хвойки 1908 року, рів Старокиївського городища, фундаменти «східного» палацу.

У 1937 році, після демонтажу Десятинної церкви XIX ст., одну з пошукових траншей було здійснено на місці південної стіни храму (іл. 8). Завдяки їй з'ясувалося, що в цій частині церкви зберігся давній фундамент і нижня частина стіни, що відкрило можливість повного дослідження давньої Десятинної церкви в наступні роки.

Іл. 8. Фото і креслення ділянки південної стіни Десятинної церкви.
Розкопки 1937 року

На початку 1938 року Т. Мовчанівського було заарештовано за звинуваченням у підривній шкідливій діяльності в царині науки. У травні того ж року його було страчено. Було репресовано також декілька інших учасників цієї експедиції.

Знахідки з розкопок Т. Мовчанівського зберігаються в НМІУ та НЗСК. Результати роботи експедиції в подальшому були широко використані М. Каргером у його публікаціях без посилань на репресованого керівника експедиції 1936–1937 років.

Значно оновлена Київська археологічна експедиція продовжила свою роботу в 1938–1939 роках під керівництвом ленинградського фахівця Михайла

Каргера. На той час він уже мав багаторічний досвід вивчення архітектурних пам'яток Новгород. У ці роки було розкопано всю площу давньої пам'ятки, яка містилася під розібраною церквою XIX ст. (іл. 9; 10).

Іл. 9. Схема місць розкопок під керівництвом Т. Мовчанівського (1936–1937) та М. Каргера (1938–1939, 1948), за Д. Йолишним

Іл. 10. Залишки Десятинної церкви після розкопок 1938–1939 років

Під час цих робіт було отримано вагомі результати з історії Десятинної церкви і як архітектурної пам'ятки, і як території в центральній частині давнього міста. Було створено план-реконструкцію храму, який на багато десятиліть став висхідною точкою у вивченні архітектури пам'ятки та її особливостей, здійсненні реконструкції її зовнішнього вигляду. Під час робіт М. Каргера було вивчено технологію закладання фундаментів (субструкції, різна глибина, будівельні шви), сортимент цегли, отримано численні зразки внутрішнього декору споруди (фресковий і мозаїчний розпис стін, мозаїка й полив'яні плитки підлоги). Крім того, було виявлено язичницькі поховання X ст., поховання XI ст. (можливо, князівське), уламки різьбленого мармурового саркофага (іл. 11), численні поховання XVII–XVIII ст. Відомими є виявлені експедицією М. Каргера так звані тайники, один з яких зберіг сліди трагедії 1240 року – руйнації храму під час захоплення Києва монголо-татарами.

*Іл. 11. Мармуровий різьблений саркофаг з Десятинної церкви.
Реконструкція С. Архипової*

За результатами цих та наступних (1948) своїх робіт М. Каргер зробив узагальнюючу характеристику Десятинної церкви як першої монументальної споруди часів Київської Русі, яка залишається базовою при вивченні історії давньоруської архітектури. Водночас частина висновків дослідника (щодо датування галерей XI ст., часу ремонту південно-західного кута храму, призначення тайника, руйнації церкви стінобитними механізмами – пороками) зазнала перегляду за результатами новітніх досліджень залишків храму у 2005–2011 роках.

Численні археологічні знахідки з розкопок 1938–1939 років зберігаються в різних музейних установах Києва (НМІУ, НЗСК). Значну частину колекції після закінчення розкопок було вивезено до Ленінграда; зараз вона перебуває в Новгородському державному об'єднаному музеї-заповіднику (Росія).

За розпорядженням Кабінету міністрів України від 12.03.2005 року за № 60-р «Про проведення археологічних досліджень на земельній ділянці із залишками фундаменту Десятинної церкви» у 2005–2011 роках Архітектурно-археологічна

експедиція Інституту археології НАН України (керівник – Гліб Івакін; учасники О. Комар, В. Козюба та інші) разом із колегами зі Львова (Ю. Лукомський) та Санкт-Петербурга (О. Іоаннісян, Д. Йолшин та інші) провела нове комплексне дослідження залишків церкви як складової археологічної пам'ятки національного значення. Незважаючи на поважну попередню історію вивчення залишків давньої церкви у ХІХ–ХХ ст., останні дослідження надали багато якісно нової інформації щодо минулого як самої споруди, так і історичного простору навколо неї.

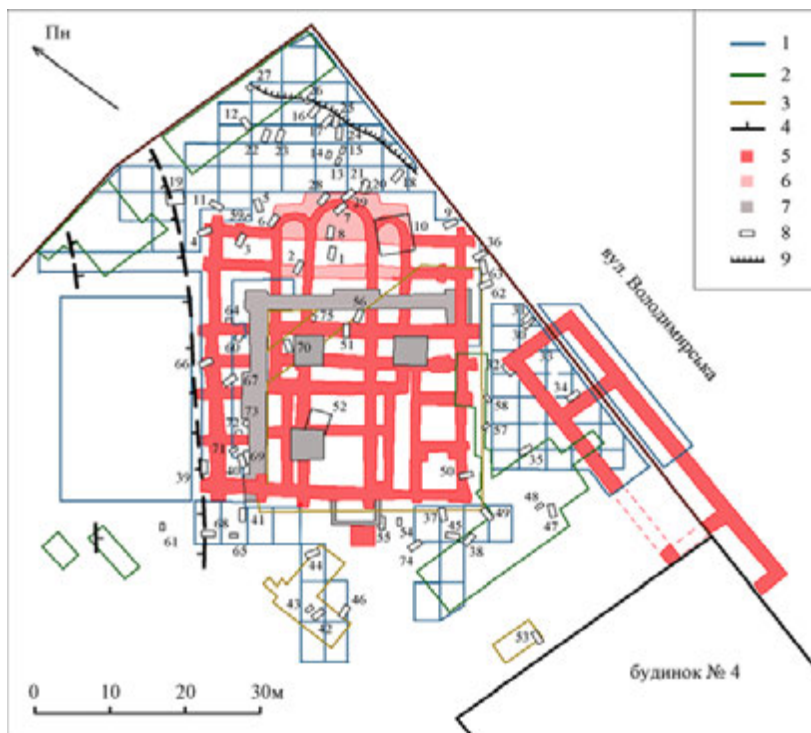
Найбільш давні артефакти з цього місця, виявлені на початку ХХІ ст., належать до III–I тисячоліть до н.е. Серед них яма з керамікою трипільської археологічної культури. У язичницьку епоху тут існували Старокиївське городище і великий курганний могильник біля нього. Під час розкопок було розкрито рів цього укріплення завширшки 14 і завглибшки 6 м від давньої поверхні (іл. 12). На внутрішньому схилі рову зафіксовано складну дерев'яно-земляну конструкцію. Знахідки з рову дозволили датувати появу рову часом не раніше за кінець ІХ ст., а останній етап здійснення його модернізації третьою чвертю Х ст.

Іл. 12. Рів Старокиївського городища Х ст. Розкопки 2007 року

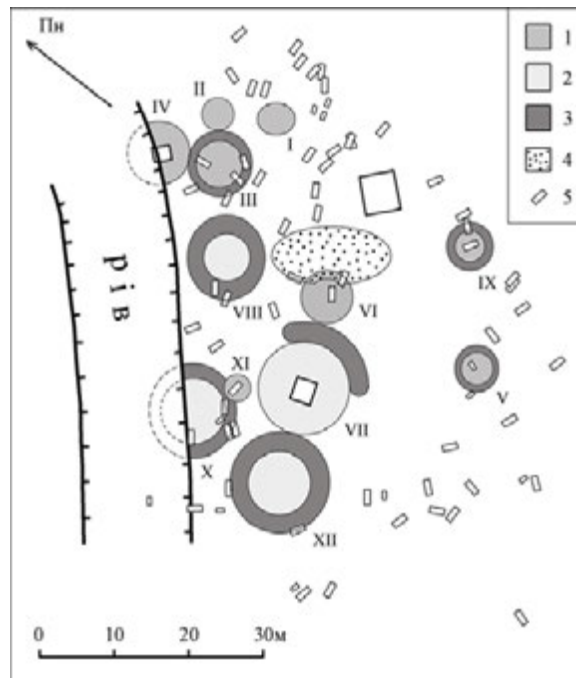
Перед городищем у Х ст. діяв могильник. На місці самої церкви та біля неї знайдено 24 язичницьких поховання (іл. 13), що містили різні вироби з глини,

металу, скла, кістки, каменю: посуд, прикраси (намиста, скроневі кільця, підвіски), побутові речі.

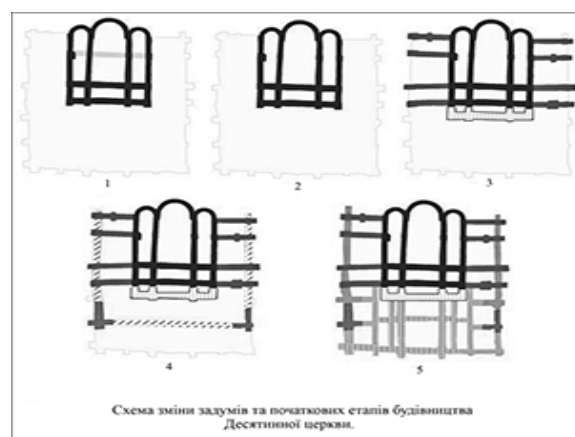
Іл. 13. Схема розташування язичницьких поховань у районі Десятинної церкви, за розкопками ХХ – початку ХХІ ст.

Уперше в кількох місцях дослідникам вдалося простежити залишки могильних насипів і ровиків, що оточували кургани. Це дозволило зробити реконструкцію ділянки могильника перед городищем, де пізніше було зведено Десятинну церкву (іл. 14).

Іл. 14. Реконструкція плану ділянки язичницького курганного могильника X ст. в районі Десятинної церкви перед ровом Старокиївського городища

Ретельне вивчення залишків фундаментних ровів і збережених ділянок фундаментних мурів, будівельних швів, аналіз розчинів і кам'яної сировини дозволили реконструювати послідовність зведення окремих частин споруди від тринавного чотиристовпного ядра до окремих відрізків зовнішніх галерей (іл. 15). Етапність зведення різних частин храму була підтверджена різними типами розчинів і сортів каміння, використаних у них.

Іл. 15. Послідовність зведення фундаментів Десятинної церкви

Перший храм було гарно оздоблено. Про це свідчать уламки фрескового розпису стін, серед яких найбільший з-поміж усіх знайдених раніше – завдовжки

0,7 м. До інтер'єру належать фрагменти кам'яних різьблених плит з мармуру і пірофілітового сланцю та мозаїки, яка прикрашала стіни й підлогу споруди. Остання була також оздоблена кольоровими керамічними плитками різної форми (квадратні, трикутні, шестикутні) та розміру. Дах собору було вкрито керамічною черепицею – перший випадок у монументальній архітектурі Русі.

Величезна споруда, яка за своїми розмірами поступалася на теренах Русі лише Софії Київській, через імовірні прорахунки в проектуванні й будівництві потребувала постійного нагляду. За часів князя Ярослава Мудрого у 1030-х роках та в першій третині XII ст. церкву активно ремонтували та перебудовували (іл. 16). Ознаки цих робіт простежено в оновлених кладках стін та фундаментів. Недоліки конструкції, спровоковані великою кількістю людей, що сховалися всередині церкви та на її даху під час нападу татаро-монголів, призвели до руйнації споруди в грудні 1240 року. Могили з дорослими та дитячими жертвами цих подій було знайдено біля церкви у 2007 році.

Іл. 16. Кладка пілона ремонту Десятинної церкви першої третини XII ст. перед західним фасадом храму. Розкопки 2010 року

Від другої половини XIII і до XVI ст. частина Старокиївської гори біля Десятинної церкви була заселена, про що свідчать знахідки численних уламків кераміки, у тому числі імпортової зі Сходу – гончарних центрів держави Золота

Орда з Поволжя й Криму, а також Ірану. На межі XVI–XVII ст. на місці колишнього мурованого храму діє дерев'яна церква Миколи Десятинного, про священника якої є згадка 1605 року. У 1630-х митрополит Петро Могила розпочав відбудову споруди, використавши кладку ремонту XII ст. південно-західного кута давнього храму (іл. 17). При церкві протягом кінця XVI – у XVIII ст. існував цвинтар, близько сотні поховань якого досліджено на початку XXI ст. У похованнях знайдено металеві натільні хрестики, сережки, гудзики та петлі одягу, скляне намисто. Серед похованих було багато дітей і навіть вагітна молода жінка. Антропологічне вивчення кістяків похованих біля церкви дозволило визначити їх стать, вік, прижиттєві травми та хвороби.

*Іл. 17. Південний фасад церкви Різдва Богородиці (Десятинної) XVII–XVIII ст.
за малюнком 1824 року*

За проектом архітектора В. Стасова у 1828–1842 роках було збудовано нову церкву. Вона зайняла лише частину давньої споруди, спираючись на підмурки західної і південної стін останньої. У фундаментах нової церкви було використано цеглу й каміння храму X–XII ст. Під час останніх розкопок знайдено деталі

оздоблення церкви XIX ст. – масивні квадратні камені підлоги, фрагменти розпису стін, металеві ковані візерунки, що прикрашали церковні двері. Нижче рівня підлоги нової церкви знайдено величезну піч з двома топками, яка належала опалювальній системі будівлі.

Під час досліджень початку XXI ст. були повторно розкриті ділянки розкопок XIX–XX ст. Це дозволило уточнити місця здійснення цих робіт, методику їх проведення, перевірити точність тогочасної фіксації, об’єктивність та обґрунтованість висновків попередників. У кількох випадках у площі старих розкопів було виявлено та досліджено об’єкти, що були свого часу пропущені.

Після новітніх розкопок збережені фундаменти церкви було законсервовано та засипано, і згодом над ними здійснено кам’яне трасування її плану. На ньому світло-сірим каміння позначено втрачені частини фундаменту, червоним – збережені ділянки, темно-сірим – місце ремонту споруди в XII ст. (іл. 18).

*Іл. 18. Кольорове трасування ліній фундаментів Десятинної церкви.
Сучасне фото*

Численні знахідки з розкопок Десятинної церкви передано до музейних установ Києва. Можливо, у майбутньому на цьому місці буде побудовано, за найкращими європейськими стандартами та взірцями, сучасний музей історії цієї непересічної пам’ятки.

Джерела та література

Ананьєва, Т. Б. 1996. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, с. 15–23.

Ананьєва, Т. Перші археологічні розкопки Десятинної церкви. URL: <http://mdch.kiev.ua/node/539>.

Ананьєва, Т. Розкопки Десятинної церкви, проведені К. А. Лохвицьким за ініціативи митрополита Євгенія (Болховітінова). URL: <http://mdch.kiev.ua/node/552>.

Ананьєва, Т. Архітектурно-археологічні дослідження фундаментів храму М. Ю. Єфимовим. Створення першого повного плану давньої церкви. URL: <http://mdch.kiev.ua/node/763>.

Архипова, Е. 2005. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.). Киев.

Архипова, Е. И. 2006. Новые данные о резном декоре Десятинной церкви (рисунки Н. Е. Ефимова 1826 г.). *ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А. И. Комеча*. Москва, с. 32–46.

Архипова, Є. 2015. Саркофаг князя Володимира Святославича: історія пошуків і атрибуція. *Opus Mixtum*, 3, с. 7–26.

Архипова, Є. 2019. Бронзові світильники Десятинної церкви в Києві. *Opus Mixtum*, 7, с. 16–29, I–V.

Берлинский М. 1826. О находке серебряных слитков в развалинах Десятинной церкви в Киеве. *Отечественные записки*, XXVIII, 80, с. 438–440.

[Евгений (Болховитинов)]. 1825. План первобытной киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями оного. *Отечественные записки*, 21, 59, март, с. 380–403.

Ёлшин, Д. Д. 2012. Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма.

Seminarium Bulkinianum: к 75-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина. Санкт-Петербург, 3, с. 70–94.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев.* Москва; Ленинград, т. 1.

Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев.* Москва; Ленинград, т. 2.

Каталог. 1996. *Церква Богородиці Десятинна в Києві: до 1000-ліття освячення.* Київ, с. 110–204.

Козюба, В. 2005. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д. В. Мілеєва). *Ruthenica*, IV, с. 169–214.

Козюба, В. К. 2015. Дослідження Десятинної церкви і прилеглої території у 1936–1939 роках (короткий огляд негативів розкопок з Наукового архіву ІА НАН України). *Opus Mixtum*, 3, с. 27–36.

Козюба, В. К. 2020. Олександр Анненков і Десятинна церква: пристрасть чи розрахунок? *Opus Mixtum*, 8, с. 94–113.

Козюба, В. *Археологічні знахідки перших розкопок Десятинної церкви 1820-х років.* URL:

http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20230227_01o.pdf

Віталій Козюба